

2-TOM, 3-SON

O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI QADIMGI YUNON YOZUVLARI TARIXI.
YUNON (ELLINIZM) DAVRI YOZUVI.

Suyunov Faridjon Abdumalik o'g'li
SamDU 2-bosqich magistranti.

Miloddan avvalgi 330 yilda ahamoniylar Eroni davlati hukmronligiga barham bergan makedoniyalik Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi grek makedon qushinlari 329 yildan Transoksianiya (Oks va Yaksart daryolari oralig'idagi hudud) ga yurish boshlaganlar. Miloddan avvalgi 329-327 yillarda Spitamen boshchiligidagi sug'd va baqtriyaliklarning Qattiq qarshilik ko'rsatishiga qaramasdan, Oks va Yaksart daryolari oralig'idagi hudud makedoniyalik Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari tomonidan egallangan. Makedoniyalik Aleksandr Makedonskiy boshchiligidagi grek-makedon qo'shinlarining Sug'd va Baqtriya o'lkalariga yurishi katta vayronagarchilik va halokati bilan ajralib turadi. Bu jarayonni Sug'd va Baqtriyada mavjud bo'lgan shaharlarning grek-makedon qo'shinlari tomonidan egallanishi (Afrosiyob—Maroqand), bu o'lkalardagi aksariyat qishloq va shaharlarda hayot izlarini batamom sunishiga olib kelgan. Birgina, Surxon vohasida Aleksandr Makedonskiy bosqini arafasida mavjud bo'lgan 40 dan ortiq qishloq, qal'a va shaharlarning aksariyati grek-makedon qo'shinlarining harbiy bosqinidan so'ng batamom halokatga yuz tutgan. Aleksandr Makedonskiyning yurishi davomida qayta tiklangan va yangidan asos solingan shahar va shahar-qal'alar o'zining ilk bosqichida grek-makedon qo'shinlariga harbiy tayanch bo'lib xizmat qilgan. Iqtisodiy va madaniy hayotning qayta tiklanib izga tushishi esa Salavkiylar hukmronligi davrida sodir bo'la boshlagan. Yunon-Baqtriya davlati shakllangan davrda (miloddan avvalgi III asrning 50 yillarida) bu o'lkalarda iqtisodiy va madaniy taraqqiyot jarayoni yanada jadallashgan, ilgor yunon va mahalliy (Baqtriya, sug'd) madaniyatlarining o'zaro birikuvi va hamkorligi sodir bo'lgan.¹

O'zbekiston hududidagi qadimgi o'lkalarning (Baqtriya, Sug'd, Xorazm) miloddan avvalgi IV asrning oxiri va miloddan avvalgi I asrga qadar mavjud bo'lgan yozuvlar tarixiga murojat etsak (tarixchi lingvist olim V.A. Livshis, E.V. Rtveladze va h.k.) ahamoniylar Eroni davlatining makedoniyalik Iskandar boshchiligidagi yunon-makedon qo'shinlari tomonidan zabt etilishidan so'ng ham idora ishlarini oromiy tilida yurgizish davom etganligini ko'ramiz. Ayni bir vaqtda davlat ishlari yuritilishda qadimgi yunon tili va yozuvi ham qo'llanilgan.

¹ Бикерман Э. Хронология древнего мира. Москваю «Наука» 1976 год, стр. 12

2-TOM, 3-SON

O'zida Yunon shaharsozlik xususiyatlarini to'la mujassam etgan Oyxonim o'rnidagi shaharda (Oyxonim qunduz daryosining Amudaryoga qushilish joyida joylashgan ellinizm davri shahri. Dasgavval bu shahar taniqli fransuz arxeolog olimi P.Bernar tomonidan Oksdagi Iskandariya deb aniqlangan edi. Keyinchalik P.Bernarning shogirdlari F.Grene, K.Rapenlar bu shaharni Yunon-Baqtriya shohi Evkratid nomi bilan bog'lab Evkratidiya deb ataganlar) qadimgi Yunon yozuvi namunalarining juda ko'plab topilishi Yunon-Baqtriya davlatining rasmiy boshqaruvi Yunon tilida yuritilganligidan darak beradi.

Fransuz olimlarining Oyxonim yodgorligida ko'p yillar davomida amalga oshirgan arxeologik tadqiqotlari natijalariga ko'ra, Oyxonim o'rnida miloddan avvalgi IV asrning oxiridan Ellin davri shahri vujudga kelgan bo'lib, bu shahar qariyb miloddan avvalgi II asrning oxiriga qadar mavjud bo'lgan. Oyxonim (Oksdagi Iskandar yoki Evkratidiyada) shahar aholisining bir qismi Yunonlar bilan bir qatorda mahalliy aholi ya'ni baqtriyaliklar bo'lgan.

Oyxonim yodgorligida topilgan Yunon yozuvlari orasida baqtriyalik amaldorlar ismlarining qayd etilishi bunga misol bo'la oladi. Oyxonim yozuvlari tarkibida miloddan avvalgi II asrning o'rtalariga oid sopol idish bo'lagiga oromiy uslubida bitilgan xat uchragan. Xat xo'jalik ma'nosida yaratilgan bo'lib, uch to'liq bo'magan qator ko'chirmasidan iborat. Oyxonim yodgorligidan topilgan bu xat bo'lagni olimlar — P.Bernar va V.A. Livshis, oromiy emas, baqtriya tilidagi yozuv deb aniqlangan. Oromiy alifbosi asosida shakllangan bu xatni olimlar (P.Bernar, V.A. Livshis, E.V.Rtveladze) oromiy-baqtriya yozuvi deb nomlaganlar. Bu yozuv Yunon-Baqtriya davlati hukmronligi davrida Yunon tili va yozuvi bilan bir qatorda mahalliy Baqtriya aholisi bilan bog'liq ma'muriy idora ishlarini yurgizishda qo'llanilgan.²

Qadimgi dunyo tarixida Sharq bilan G'arbni bir-birlari bilan bog'lab turgan karvan yo'llari (ular tarixda "Lojuvard yo'l", "Shoh yo'li", "Buyuk ipak yo'li", "Nefrit yo'li" va boshqalar) mamlakatlar iqtisodiy hayotida katta o'rin tutgan. Ana shu yo'llarning muayyan qismini nazorat qilish va nazorat hududlarini kengaytirish maqsadida turli bahonalar va sabablar qidirilib, asosiy maqsad yo'lida mamlakatlararo urushlar bo'lib turgan. Ana shunday jangu-jadallardan biri miloddan avvalgi VI-IV asrlarda qadimgi forslar bilan Yunonlar o'rtasida olib borilgan urushlar edi. Qadimgi dunyoning bu ikki buyuk imperiyalari (Axomaniylar va Yunoniston) o'rtasida boshlangan urushlarda O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari ham qatnashganlar. Shu munosabat bilan Yunon muarrixlari O'rta Osiyo xalqlari haqida tarix uchun qimmatli ma'lumotlar qoldirganlar. Ayniqsa, qadimgi Yunonistonning yuksak ilmiy va madaniyat markazlaridan bo'lgan Kichik Osiyo

² Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент: «Фан», 1964 год, стр. 25

2-TOM, 3-SON

shaharlari, ulardan chiqqan olimu fuzalolar: tarixchilar, geograflar va tarix bilan qiziqqan turli soha yilnomachilari Eron va Turonzaminning qadimgi xalqlari haqida ko'p qiziqarli ma'lumotlar beradilar. Manbalardan ma'lum bo'lishicha qadimgi yunonlar tarixi Ioniyaning Milet shahrida shakllanib, tarix so'zi ioniya tilida "tadqiqot", "izlanish" ma'nosini beradi. Milet tarix maktabining miloddan avvalgi VI asrda o'tgan vakillaridan biri Gekatey bo'lib, u o'zining "Yer kurrasining tasviri" asarini Osiyoga bag'ishlangan qismida xorasmiylar haqida birinchi bor ma'lumotlar bergan. Shuningdek, Gekatey ma'lumotlariga asoslanib, xorasmiylar va ularning Amudaryo quyi havzalariga ko'chib borgan avlodlari haqidagi ilk xabarlarini Kichik Osiyolik tarixchi Gerodotning "Tarix" asarida o'qiydiz³. Bu haqda Afiney, Stepan va boshqalar ham yozishgan. Masalan, Afiney yozadi: "Miletlik Gekatey Osiyoni tasvirlab shunday deydi: "... parflarning sharqida tekisliklar va tog'larni ishg'ol qilgan xorasmiylar yashaydi. U tog'larda yovvoyi daraxtlar, tol, yulg'un, tikanlik kinara o'sadi". Stepan esa "Xorasmiya: parflarning sharqidagi shahar. Gekatey Osiyoni tasvirlab, shunday deydi: "Ularning shahri Xorasmiya"⁴.

Gerodot (mil. avv. 484-425 yillar oralig'ida yashagan) Kichik Osiyo shaharlari, Vavilon, Finikiya, Kipr oroli, Makedoniya, Markaziy Gretsiya (Afina), Qora dengiz sohillari, Egey dengizi orollari, umuman qadimgi dunyo mamlakatlari va shaharlarining ko'pchiligida bo'lgan. U o'zining 10 yillik sayohati davomida (mil.avv.455-445) Liviya, Misr, Ossuriya, Bobil, Ekbatanada bo'lib, to'plagan barcha materiallari asosida 9 jildli "Tarix" asarini yozgan. Gerodotning O'rta Osiyo xalqlari tarixi haqidagi ma'lumotlari "Tarix" asarining I, III, VII, IX jildlarida o'z aksini topgan. Asarda tarixiy voqea va hikoyalar ketma-ket, afsona, mif, naql, rivoyat, ertak, masal va ularning asosiy mazmuni orasiga kiritilgan qistirma hikoyalar tarzida beriladi⁵ (Masalan, To'maris va Kirning halokati haqidagi hikoya va boshqalar).

Gerodotning "Tarix" asarida bizni qiziqtirgan masala sak (skif), massaget, xorasmiy va Xorazm, issedon va day, farf va margush, sug'd va parikan kabi O'rta Osiyoda qadimda yashagan o'troq va ko'chmanchi xalqlar haqidagi ma'lumotlardir. U Kirning massagetlar ustiga yurishi va halokati sabablarini yoritadi⁶. Skif xalqlari haqidagi ma'lumotlar "Tarix" kitobining 4-jildida beriladi. U Sharq xalqlarini mensimay, "varvar" deb qaramaydi. Uning uchun Sharq insoniyat madaniyati, donishmandlikning o'chog'i, uning fikricha geometriya, oftob soati, qonuniyat, qurollar, yozuv madaniyati kabilar Sharqdan kelgan.

³ Геродот. "Тарих", III-том, 117.

⁴ Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Мимлетского. ВДИ, № II, 1972, стр. 6.

⁵ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Т.: 1997. 48-бет.

⁶ Геродот. "Тарих", том I. 201, 204-215.

2-TOM, 3-SON

Gerodotning qadimgi O'rta Osiyo to'g'risidagi asosiy fikrlari forslarning sak-massagetlarga qarshi yurishlari, Kir II va To'maris o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, Ahomaniy harbiy qo'shinlari safida ajdodlarimiz jangchilarining faol ishtiroki, ularning qurol-aslohalari, yo'l boshchilari, janglarda ularning ko'rsatgan jasoratlari, ajdodlarimizning Ahomaniylar asoratiga tushib katta xiroj to'lashlari, Akes (Xilmend) daryosi suvlaridan foydalanish masalasida tug'ilgan mojarolar va boshqalar haqida boradi. Gerodot hech qachon O'rta Osiyo viloyatlari va shaharlarida bo'lmagan. Shuning uchun uning O'rta Osiyoni tarixiy geografiyasi haqidagi ma'lumotlari ilmiy izlanishlarni talab qiladi. Masalan, Gerodot massagetlarning hududiy joylashuvi haqida bunday yozadi: "Ular sharqda, quyosh chiqishi yo'nalishida, Araks daryosining narigi yog'ida joylashganlar... Araks daryosi Matiyona tog'laridan boshlab oqadi". Tadqiqotlardan ma'lumki, Araks – bu Amudaryo. Matiyona tog'lari – Pomir yoki Hindiqush tog'laridir. Chunki, Gerodotning yozishicha, Matiyona tog'larida Hind daryosi boshlanadi.

Gerodot "Tarix" asarining III – kitobida (117- bob) Akes suvi mojarosida Skilak va Gekateydan olgan ma'lumotlariga asoslanib quyidagilarni xabar qiladi: "Osiyoda har tarafidan tog' bilan qurshalgan bir vodiy bor, tog'da beshta dara bor. Bir vaqtlar bu yerlar xorasmiylarga qaragan va xorasmiy girkan, parfyan, sarang va famaneylarga chegaradosh bo'lgan. Ana shu vodiy atrofidagi tog'lardan Akes deb ataluvchi katta daryo oqib tushgan. Shu daryo besh irmoqqa bo'linib, yuqoridagi xalqlar yerlarini sug'organ... Ammo, forslarga qaram bo'lgandan keyin bu xalqlar mana qanday ahvolga tushdilar. Shoh tog' daralarini berkittirib, to'g'on darvozalar qurdiradi. Vodiyda sun'iy ko'l hosil bo'ladi. Ilgari shu suvlardan foydalanib kelgan kabilalar endi bu imkoniyatlardan mahrum bo'lib, dahshatli holatga tushadilar. Qishda, albatta, boshqa joylardagidek, ilohiyat ularga ham namgarchilik yuboradi, yozda esa ular ekadigan tariq va kunjut doim suvsiz qoladi. Mutlaqo suvsiz qolganda ular xotin, bola - chaqalari bilan Parsuaga boradilar, shoh saroyi qarshisiga turib olib baland ovozlari bilan achinarli holda faryod qiladilar. Ulardagi suv tanqisligini ko'rgan shoh arzgo'ylar tomonidagi to'g'on darvozasini ochishni buyuradi. Yerlar sug'orilgach, yana to'g'onni berkitishni buyuradi, endi boshqa suvga tashna qabila yerlariga suv ochadilar. Biroq, men bildimki, to'g'on darvozasini ochish uchun shoh katta pul (bojlardan tashqari) olar ekan. Ishlar ana shunday⁷» Gerodot asarida keltirilgan bu epizoddan Axomaniylar hukmronligi ostida ajdodlarimiz, ayniqsa, oddiy mehnatkash jamoalar ahvoli qanchalik og'ir bo'lganligini guvohi bo'lamiz.

Gerodot keltirgan mana shu epizoddan kelib chiqib, Tarn, Altxaym, Xenning, Pyankov, G'ofurov va boshqalar xorazmliklar dastlab Marv – Xirof atrofida yashaganlar,

⁷ Gerodot. «Tarix», tom III, 117.

2-TOM, 3-SON

keyinchalik Axomaniylar siquvi natijasida hozirgi joylariga ko'chib kelgan bo'lsalar kerak, deb fikr yuritganlar. Tadqiqotchilar, ayniqsa V.A.Livshis qadimgi Xorazm tili Avesto tiliga yaqin, degan xulosaga keladi. Shu fikrdagi olimlar (V.V.Struve, I.M.Dyakonov, V.G.Lukonin, M.Meri Boys, S.P.Tolstov, M.Is'hoqov va boshqalar) Avestoning eng ko'xna qismlari, ya'ni Gat madhiyalari Xorazmda yaratilgan, deydilar. Ehtimol, Gat madhiyalari Xoroyevada (Hirotda) yaratilib, xorasmiylar uni o'zlari bilan (miloddan avvalgi VI asrning oxirgi choragida) Amudaryo quyi havzalariga olib kelgan, deyish to'g'riroqdir. Bu variantda ham Avestoning "Gatlari" xorazmliklar jamoasida yaratilganligini tasdiqlaydi.

Gerodot Baqtriyani ko'p tilga oladi. Kir II ning harbiy yurishlariga "Bobil, Baqtriya xalqi, saklar va misrliklar to'siq bo'lib turganlar" deb yozadi Gerodot⁸. Gerodot ma'lumotlarida berilgan "Baqtriya xalqi" tushunchasi ma'lum bir etnik birlikni anglatadi. Xalq ma'nosini beruvchi "etnos" so'zi Gerodot "Tarix"ida ko'p uchraydi.

Gerodotning yozishicha, Doro I Axhomaniylar davlatini 20 ta satrapliklarga bo'lib boshqargan. Shundan 3 tasi O'rta Osiyo hududlari bilan bog'liq joylardir. Masalan, "Tarix" kitobida quyidagilarni o'qiymiz: Baqtriyaliklardan egllargacha bo'lgan xalqlar 300 talant (bir talant 33,655 kg kumushga teng) soliq to'laganlar. Bu – o'n ikkinchi o'lka". "Saklar va kaspiylar 250 talant to'laganlar. Bu o'n beshinchi o'lka. Parfyanlar, xorasmiylar, sug'dlar va ariylar 300 talant to'laganlar. Bu o'n oltinchi o'lka". Gerodot ajdodlarimizning etnik tarkibi, ularni kiyim-boshi, harbiy qurollari haqida ham ma'lumotlar beradi, ya'ni "Baqtriyaliklarning boshlariga kiygan qalpoqlari midiyaliklarnikiga juda o'xshagan, ular trostnikdan yasalgan o'q va kalta nayzalar bilan qurollanganlar. Saklar (skif qabilasi) uzun cho'qqili qalpoqlar kiygan. Ular keng shalvar kiyganlar, sak kamoni va hanjarlari bilan qurollanganlar. Bulardan tashqari ularda yana sagarislari, ya'ni ikki tig'li jangovar oyboltalar bo'lgan. Ushbu qabila (aynan skif qabilasi) amyurgiya saklari deb nomlangan. Forslar skiflarning hammasini saklar deb ataydilar. "Parfyanlar, xorasmiylar, sug'dlar, gandariylar va dadiklar baqtriyaliklarning qurollariga o'xshagan yarog'-aslahalar bilan harbiy yurishga kirganlar. Ularning yo'l boshchilari: parfyon va xorasmiylarda Farnakning o'g'li Artabaz; sug'dlarniki-Artey o'g'li Azan bo'lgan". "Baqtriya chavandozlarining qurollari piyoda askarlar qurollariga o'xshagan, xuddi kaspiylarnikini o'zi edi.... Kaspiylar va parikaniylar ham xuddi piyoda askarlardek qurollangan edilar. Arablar ham xuddi piyoda askarlardek qurollangan edilar, ammo ularning barchasi tuyalarda shunday tez chopar edilarki, ular tez yurishda sipohiylardan qolishmas edilar"⁹.

⁸ Gerodot. "Tarix", tom I, 153.

⁹ Gerodot. "Tarix", tom VII, 86.

2-TOM, 3-SON

Gerodot O'rta Osiyoning qadimgi xalqlari haqidagi hikoyalarini aynan massagetlardan boshlaydi: "Bu xalqlarni o'ziga tobe qilgandan so'ng,- deydi Gerodot - Kir massagatlarni istilo qilish maqsadini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bu massagetlar, aytishlaricha, jasur va behisob qabiladir. Ular sharqda, quyosh chiqishi yo'nalishida, Araks daryosining narigi yog'ida isседonlarga ro'para bo'lib joylashganlar. Ba'zilar ularni skif qabilasi deb hisoblaydilar". "Ba'zilarning aytishiga ko'ra, Araks Istradan katta; boshqalar esa, aksincha, bu daryoni kichik deb hisoblaydilar. Araks daryosida orollar ko'p... Bu orollarda yashovchi odamlar yozda mevali daraxt hosilini yig'ib, qishga quritadilar... Massagetlar gulhan atrofiga yig'ilishib, pishgan mevalarni olovga otadilar. Ulardan chiqqan hiddan, ellinlar vino ichib mast bo'lganlaridek, kayf qiladilar. Olovga qancha ko'p meva tashlansa, undan chiqadigan hid ko'payib, badmast bo'ladilar. So'ng, o'rinlaridan turib o'ynashadilar, ashula aytishadilar. Bu qabilalarning turmush tarzi haqida shunday hikoya qiladilar. Araksning bir o'zani ...Kaspiy dengiziga quyiladi. Kaspiy dengizi boshqa suv omborlari bilan bog'lanmagan dengizdir. "Massagatlarning kiyim-kechaklari skiflarnikiga o'xshaydi va turmush tarzi ham o'xshash. Ular otda va piyoda yuradilar. Odatda, ularning qurollari kamon, nayza va jangovar oyboltalardan iborat. Ularning hamma narsalari oltin va misdan ishlangan. Ammo, barcha sanchiq, o'q va harbiy boltalarning metall qismi misdan ishlangan (bronzadan demoqchi-A.Asqarov), bosh kiyimlari, bel kamari oltin bilan naqshlangan. Ular otlarining egar-jabduqlarini ham ust-boshlari kabi oltin bilan bezatadilar. Temir va kumushdan yasalgan buyumlar ularning ro'zg'orida ishlatilmaydi, chunki bu metallar massagatlarning yerlarida umuman uchramaydi. Ammo, ularda oltin va mis juda ko'p".

Massagetlar bug'doy ekmaydilar, chorvachilik va baliqchilik bilan shug'ullanadilar (Araksda baliq ziyotidan ortiq) hamda sut ichadilar. Massagatlarda ulug'langan yagona xudo – bu Quyoshdir. Quyoshga ular otni qurbonlik qiladilar. Chunki, xudoga dunyodagi eng chaqqon, tez chopar jonlikni qurbon qilish lozim deb o'ylaydilar".

Miloddan avvalgi 530 yilda Kir II massagetlar ustiga yurish qiladi. Gerodotni yozishicha, shu kezlarda massagetlar podshosi o'lgan bo'lib, uning o'rniga beva xotini – To'maris podsholik qilardi. Gerodot ushbu voqeani quyidagicha hikoya qiladi: "Massagatlarning podshosi o'lgan shohning bevasi edi. Uning nomi To'maris edi. Kir II uni xotinlikka olish bahonasida, unga sovchilar yuboradi. Ammo, To'maris Kirni unga uylanish uchun emas, balki massagetlar podsholigini egallash uchun shunday qilganini tushunib qoladi va unga rad javobini beradi. Kir ayyorlik yo'li bilan o'z maqsadiga yeta olmagach, massagetlar yurtiga ochiq urush e'lon qiladi. Daryodan (Araksdan) qo'shinni o'tkazish uchun podsho sol-ko'prik qurishga buyuradi, ko'prik ustiga esa minora qurdiradi.

2-TOM, 3-SON

Kir qo'shinlari bu ishlar bilan bandligida To'maris Kirga vakil yuborib, "Midiyaliklar podshosi! Ko'prik qurishni to'xtat! Sen oldindan bilmaysanku, bu ishlaring senga foyda keltiradimi yoki yo'q. Shashtingdan qayt, o'z mamlakatinga podsholik qilaver, boshqalar yurtiga ko'z olaytirma. Lekin sen, albatta, maslahatinga ko'nmayсан, tinchlikni uylamay, o'z bilganingdan qolmayсан. Agar sen massagetlar ustiga harbiy yurish qilishni juda istayotgan bo'lsang, daryoga ko'prik qurishni to'xtatginda, daryodan biz tomonga bemalol kechib o'taver, men qo'shinlarimni sohildan uch kunlik yo'l nariga olib ketaman. Agar sen istasang, sohildan uch kunlik yo'l nariga qo'shiningni olib ket, men daryodan kechib o'tay, sening yurtning chegaralarida jang qilaylik". Shundan so'ng Kir amaldorlari bilan maslahat kengashi o'tkazadi va To'marisi qo'shinlari bilan o'z yerlarida qarshi olishga kelishadilar.

Ammo, yig'inda qatnashganlardan biri - lidiyalik Krez bunday qarorga kelish katta xatolikka yo'l qo'yish bilan barobar ekanligini shohga isbotlaydi va deydiki, "Agar dushmanni o'z yeringga kiritsang, senga katta xavf tug'iladi: mag'lubiyatga uchrab, mamlakating boshiga ofatlar keltirasan. Chunki, massagetlar g'alabadan so'ng o'z yurtlariga osonlikcha qaytib ketmaydilar, aksincha mamlakating ichqarisiga bosib boraveradi. Agar sen g'olib chiqsang, sening yutug'ing unchalar katta bo'lmaydi. Bu yutuq ularning yerlarida yuz bersa, sen ularni o'z yurtlarida quvlaysan. Men har ikki holatni tahlil qilib, shunday xulosaga keldimki, sen dushmanni o'z yerida yengib, to'g'ridan-to'g'ri To'maris ortiga kirib borasan. Menimcha, daryodan o'tib, ular yurtiga kirib olaylik, qani dushmanlarimiz qanchaga chekinar ekan, so'ng ular ustidan g'olib chiqish yo'llarini o'yalaylik" deb, Krez o'z rejasini bayon qiladi. "Bilsam, massagetlar aslzodalarga xos fors turmush tarzidan mutlaqo bexabar va ular (massaget jangchilari-A.Asqarov) shohona dasturxon ko'rmagan ekanlar. Harbiy lagerda ko'pgina qo'ylar so'yilib, to'kin dasturxon yasalib, kichik bir guruh bilan keragidan ortiq vino ichimliklari qoldirish rejalashtiriladi. Asosiy qo'shin esa daryo tomon chekinishi kerak. Agar men adashmasam, - deydi Gerodot, dushman lagerida qoldirilgan qismni massagetlar yengib, lagerda tuzalgan to'kin dasturxonga tashlanadilar, maishat boshlanib ketadi. Mo'l-ko'l vinolardan badmast bo'lgan dushman ustiga Kir qo'shinlari yopirilib tashlanadilar va buyuk g'alabaga erishish imkoniyatlari yaratiladi.

"Kir birinchi maslahatdan voz kechib, Krez taklifini qabul qiladi. So'ng, shoh To'marisga xabar yuborib, uni chekinishga, daryodan o'tib olib, uning yerida jang qilishga tayyor ekanligini bildiradi. Malika va'dasiga binoan o'z qo'shinlari bilan chekinadi. Kir esa o'g'li Kambisni vale'ahd qilib tayinlab, unga Krezni hurmat qilishga va (urushda biron hol yuz bergudek bo'lsa) doimo g'amxo'rlik qilib yurishni topshiradi. Shundan so'ng, Kir Krez bilan Kambisni Persidaga jo'nashga ruhsat beradi, o'zi esa qo'shinlari bilan daryodan kechib o'ta boshladi. Araksdan o'tgach, massagetlar yerida Kir tush ko'radi. Tushida u katta

2-TOM, 3-SON

o'g'li Gistaspni yelkasida qanotlar va u qanotlarni biri Osiyoni, ikkinchisi Ovro'pani yoritib turgan emish. Arsam o'g'li Gistaspning eng katta farzandi, Ahomaniylar urug'idan bo'lgan Doru o'sha vaqtda 20 yoshlarda bo'lgani uchun harbiy xizmatga olinmay Persiyada qolib ketgan edi. Uyg'onib Kir ko'rgan tushi ustida o'ylay boshlaydi. So'ng, u huzuriga Gistaspni chaqirib, guvohlarsiz deydi: « Gistasp! Sening o'g'ling menga va mening davlatimga xavf solmoqda. Bu menga aniq ma'lum bo'ldi. Chunki, xudolar mening haqimda qayg'urmoqdalar. Xullas, tushimdan ma'lumki, sening o'g'ling mening jonimga qasd qilmoqchi. Shuning uchun Persidaga tezroq qaytginda o'g'lingni jazoga tort, men massagetlar yurtini taslim etgach, uyga qaytaman” deydi¹⁰.

Kirning tushida ilohlarning ma'lum qilishicha, massagetlar bilan bo'ladigan jangda uning halokati, podsholik esa Doroga o'tishi ayon bo'ladi. Qattiq tashvishga tushgan Kirni ko'nglini ko'tarish maqsadida, “ey olam panoh!, Seni o'limingni istagan kimsani fors bo'lib tug'ilgandan ko'ra, tezroq o'lgani yaxshi edi. Sen forslarni qulliqdan ozod etib, barcha xalqlar ustidan hukmronlik qilishni ta'minlading. Agar sening tushlaring mening o'g'limni isyonkor ekanligini ayon qilgan ekan, men uni sening qo'lingga topshiraman, uni nima qilishlikni o'zing hal qil!” deb, Persidaga jo'naydi.

Kir esa o'z qo'shinlari bilan Araksdan o'tib, bir kun yo'l bosadi va Krez maslahatiga ko'ra, lager qurib, eng zaif qo'shinlaridan bir qismini to'kin dasturxon bilan qoldirib, o'zi yana asosiy qo'shin bilan Araks bo'yiga qaytadi. “Massagetlar armiyasining uchdan bir qismi bilan Kir II qoldirgan qo'shin o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Jangda forslar qo'shini yengiladi. G'alabadan xursand massagetlar tuzab qo'yilgan to'kin dasturxonga tashlanadilar, maishat boshlanadi. Massagetlar badmast bo'lishib, barchasi uyquga ketgan paytda, Kir qo'shinlari paydo bo'lib, bir qism massagetlarni qiradi, qolganlarini osongina asir oladilar. Asirlar orasida malika To'marisning o'g'li, massagetlar sardori Sparganis ham bo'lgan edi”.

Gerodot o'z hikoyalarini davom ettirib: “Malika To'maris o'z qo'shini va o'g'li bilan yuz bergan voqeadan xabar topgach, Kirga elchi yuboradi va dediki, “Qonxo'r Kir! Quvanma, bu yutug'ing bilan. Uzum vinosini ichganda sizlar ham es-xushingizni yo'qatasiz, so'zlaganda ma'nisiz, noloyiq iboralar ishlatasiz, xalol jangda qurol kuchi bilan emas, balki shunday iflos yo'llar bilan o'g'limni qo'lga olding. Endi mening so'zimga quloq sol: o'g'limni ber va yaxshilikcha mening yerlarimdan ket, qo'shinimni uchdan bir qismini yakson qilishga erishding. Agar sen shunday qilmasang, massagetlar ilohi - Quyosh xudosi oldida qasamyod qilamanki, men seni – qonxo'r jallodni, qoningga to'ydiraman”. Ammo, Kir elchi so'zlariga e'tibor bermadi, jangga otlandi. Malika To'maris o'g'li Sparganis esa

¹⁰ Геродот, *Тарих, том I, 208-209.*

2-TOM, 3-SON

mastlikdan xushiga kelgach, yomon ahvolga tushib qolganini tushunadi, zanjirbandlikdan ozod qilishlikni Kirdan iltimos qiladi. Vale'ahd qo'llari kishandan ozod etilgach, nodonlik qilib qo'yganligidan oriyat qilib, o'zini-o'zi o'ldiradi”.

«Kir To'maris taklifini e'tiborga olmagach, malika bor kuchi bilan forslar ustiga tashlandi. Bu jang, mening nazarimda varvarlar bilan bo'lgan to'qnashuvlarning eng dahshatlisi edi. Jangni borishi bilishimcha bunday bo'lgan. Avvalo, har ikki tomon bir-birlariga qarama-qarshi turib olib, uzoqdan kamondan o'q otishgan. O'qdonlar bo'shagach, nayza va hanjarlar yordamida olishuv boshlangan. Tomonlar uzoq olishadilar, hech kim chekinishni istamaydi. Nihoyat, massagetlarning qo'li baland keladi. Deyarli fors qo'shinlari va Kir ham jangda halok bo'ladi. U 29 yil podsholik qilgan edi. To'maris Kir tanasini o'liklar ichidan topdirib, uning kallasini odam qoniga to'ldirilgan charm meshga solishni buyuradi. So'ng, mag'rur ona matomida o'z qo'shini va asirlar oldida nutq so'zlaydi: «Sen o'g'limni hiylayu-nayrang ishlatib qo'lga tushirding va nobud qilding. Men esa hayotman va seni jangda yengdim. Shuning uchun senga men aytgan edim, qoningga to'ydiraman”¹¹. Bu xabarlarining oxirida Gerodot bunday xulosaga keladi: “ Kirning o'limi haqidagi ko'pdan-ko'p hikoyalar orasida menimcha, bu hikoya eng ishonchlidir”.

Gerodotdan avval ajdodlarimiz haqida ilk xabarlar keltirgan boshqa bir yunon tarixchisi miletlik Gekatey bo'lib, u miloddan avvalgi VI-V asrlarda yashab, yurtimiz qadimgi xalqlari va Ahomaniy imperiyasi o'lkalari ro'yxati haqida xabar bergan. Uning ma'lumotlaridan Gerodot va Ktesiylar o'z asarlarida foydalanganlar. Xorasmiyalar va ularning Amudaryo quyi havzalariga ko'chishi haqidagi ma'lumotlarni esa u Skilakning “Sayohatnoma”sidan olib, o'zining “Yer kurrasining tasviri” asarida bayon etgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бикерман Э. Хронология древнего мира. Москваю «Наука» 1976 год.
2. Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент: «Фан», 1964 год.
3. Пьянков И.В. Хорасмии Гекатея Мимлетского. ВДИ, № II, 1972.
4. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Т.: 1997.
5. Геродот. “Тарих” , том I, том III, том VII.

¹¹ Геродот, Тарих, том I, 214.

